

Cùng quân vạn tượng đánh vào Nghệ An

Trần Quang Diệu đem quân vào trước
Tiến sâu vào đất nước ngàn voi
Đuổi quân vạn tượng chạy dài
Tận cùng biên giới mới lui trở về

Thuở bấy giờ phân chia ranh giới
Triều Tây Sơn mãi tới Quy Nhơn
Phương Nam Nguyễn Ánh hãy còn
Xây thành Gia Định để làm kinh đô

Năm Canh Tuất(1790)tướng Hồ Văn Tự
Dẫn chín nghìn thủy bộ quân binh
Nha Phân mở trận giao tranh
Nguyễn Vương thất thế Long Thành rút lui

Trước tình trạng dầu sôi lửa bỏng
Quân Nguyễn Vương bất động chờ thời
Lựa khi dịp tốt tới nơi
Tung trăm thuyền chiến đánh rồi rút ngay

Vua Quang Trung đem hai vạn lính(1792)
Chuẩn bị vào Gia Định tảo thanh
Hịch truyền đến các trấn doanh
Quy Nhơn, Quảng Ngãi các thành Đàng Trong

Đặt kế hoạch trong ngoài liên kết
Đối với Tàu lễ yết cầu hôn

Miền Nam, Nguyễn sẽ không còn
Đất đai Đại Việt nước non lấy lòng

Nhưng tiếc thay nửa đường vẫn số
Vua Quang Trung đành bỏ ra đi(1792)
Lìa trần một giấc biệt ly
Trăm năm còn lại những gì nữa đây

Mình Ngọc Hân đắng cay thấm thiết
Ôm mối sầu tử biệt nào nguôi
Khóc chồng ướt đẫm tóc mai
Mực mài giọt lệ viết lời bi thương

“Ai tư vãn” một chương tuyệt tác
Viết cho chồng quận thất niềm đau
Ái ân sao vội qua mau
Hương yêu còn đọng cành đào Nhật Tân
(chép bài Ai Tư vãn vào đây)

Vua Quang Trung mẫn phần quá trẻ
Việc triều đình không kể đảm đương
Tham lam một lũ gian thần
Thái sư giám quốc lấn dần phép vua

QUYỂN MƯỜI CHÍN

CẢNH THỊNH HOÀNG ĐẾ (1792- 1802)

Nguyễn Quang Toàn mới vừa mười tám

Thế ngôi cha vào buổi đầu thu
 Hiệu là Cảnh Thịnh bấy giờ
 Phong Tuyên vào chúc Thái sư giúp mình

Từ trong thành cũng như ngoài nội
 Bọn quan thần cứ mãi tranh nhau
 Triều đình vua lại phó giao
 Vào tay kẻ xấu sàm tâu người hiền

Năm Quý Sửu(1793)Phú Yên bị chiếm
 Quân Nguyễn Ánh uy hiếp Quy Nhơn
 Nhạc xin cầu viện Phú Xuân
 Toàn cho Văn Sở đem quân cứu thành
 Quân Tây Sơn đại binh vừa đến
 Lượng thế mình, chúa Nguyễn rút lui
 Mạc Ngô Văn Sở ra tay
 Thư binh đồ giáp cho người kiểm kê

Phe Quang Toàn thu về vũ khí
 Lấy binh phù ấn chỉ của vua
 Trung ương hoàng đế chịu thua
 Quyền hành mất hết sống thừa mà thôi

Vua Nguyễn Nhạc ra người thất thế
 Giận cháu mình thổ huyết chết ngay
 Toàn đưa Nguyễn Bảo lên thay
 Cấp thêm bổng lộc từ rày về sau

Quan tư khấu chặt đầu giám quốc (1794)

Giết chết rồi báo trước nhân dân
 Rồi thêm những kẻ gian thần
 Sẽ chung số phận như quân cậy quyền

Triều Tây Sơn ngả nghiêng từ đó
 Cả triều đình một lũ tham ô
 Trong khi chúa Nguyễn mưu đồ
 Dàn quân đánh chiếm tóm thu dần dần

Năm Giáp Dần quân hơn bốn vạn(1794)
 Nguyễn Tây Sơn chiếm trấn Phú Yên
 Chu Lai cứ điểm giữa miền
 Chận đường tiếp vận liên miền công thành

Quân Nguyễn Vương về thành Gia Định
 Tôn Thất Hội , Diên Khánh coi quân
 Trữ thêm thóc lúa lúc cần
 Tây Sơn lũng củng dần dần lui binh

Quân chúa Nguyễn tình hình thắng thế(1796)
 Đóng chiến thuyền thủy kế bày ra
 Sắm thêm vũ khí phòng xa
 Mua sách ngoại quốc khảo tra để dùng

Đúc tiền đồng Gia Hưng Thông Bảo(1796)
 Hội đồng thi phác thảo lại ngay
 Mộ binh huấn luyện thật hay
 Lấy bài nhân nghĩa dạy bày ba quân

Năm Đinh Ty(1797)sau lần thất bại
Thề trận này lấy lại Quy Nhơn
Thân chinh Nguyễn Ánh cùng con
Đem trăm thuyền chiến dong buồm ra khơi

Vừa đến nơi tính không thắng được
Chúa cho thuyền ra tuốt Quảng Nam
Đông Cung -Võ Tánh ước ngầm
Qua đêm tiến chiếm bất thần tấn công

Lượng sức mình thắng không giữ được
Bèn thu quân về trước lúc suy
Nguyễn Văn Thành , truyền cho đi
Trấn miền Diên Khánh chỉ huy vùng này

Khi Xiêm quốc vào tay quân Miến
Ánh cho người cứu viện sang ngay
Đức, Trương hai tướng được ngài
Phái đem lính thủy đêm ngày hành quân

Thành Diên Khánh ,Trần Thường trấn giữ
Vương xuống lệnh đề cử Đông Cung
Lấy Bá Đa Lộc tháp tùng
Thái, Phúc tùy tướng sẽ cùng công du

Được biểu tâu của con Nguyễn Nhạc
Xin về hàng để được yên thân
Bởi vì lắm kẻ gian thần
Muốn xâm chiếm đoạt lấy phần đất chia

Anh liền sai quân đi thôn tính (1779)
Lần ba này chiếm lĩnh Quy Nhơn
Công thành vây hãm Tây Sơn
Quy Nhơn thất thủ bắt hơn vạn người

Cho đổi ngay thành tên Bình Định
Xuống chiếu khen tướng lĩnh binh dân
Tùng Châu, Võ Tánh dự phần
Giữ thành Bình Định coi quân đề phòng

Quân Tây Sơn với trăm thuyền chiến
Đem đại binh tái chiếm Quy Nhơn (1800)
Cắt đường tiếp liệu quan sơn
Chín mươi căn cứ lập đồn chung quanh

Trần Quang Diệu vây thành Bình Định
Võ văn Dũng đánh tỉnh Phú Yên
Chấn ngang Thị Nại bằng thuyền
Làm cho quân Nguyễn trong thành hết lương

Năm Tân Dậu(1801) mấy lần cứu viện
Mong làm sao xoay chuyển tình hình
Cuối cùng Võ Tánh quyết sinh
Trên lầu bát giác đốt mình tự thiêu

Trong khi đó binh triều Nguyễn Ánh
Lại đổi đường không đến Phú Yên
Xoay qua một thế gọng kềm

Tấn công vào Huế, đổ thêm quân vào

Ngày Mậu Dần, Ánh vào tới Huế (1801)

Cảnh Thịnh bèn lựa thế rút lui

Trung du dựng trại tạm thời

Chiêu quân định kế nay mai phục thù

Ở kinh đô, Vương ban chiếu dụ

Niêm kho tàng an võ nhân tâm

Tịch biên tài sản bại quân

Cấm binh nhiễu hại lương dân trong thành

Vương thân hành coi nơi cung khuyết

Thu được ấn truyền quốc Tây Sơn

Xem qua danh mục kho tàng

Tịch thu khí giới quân trang chiến thuyền

Thù bất cộng đái thiên chưa trả

Nay sai người đào má Quang Trung

Nghiền xương của vị anh hùng

Đầu lâu giam ngục thỏa lòng thù xưa

Xướng chiếu cho những ai trong nước

Vì sa cơ lỡ bước lầm đường

Có tài thì vẫn được Vương

Xét xem bổ dụng làm quan tân triều

Giữa Phú Xuân cho khao quân sĩ

Rồi Gia Long chỉ thị như sau :

Quy Nhơn cử Duyệt trở vào

Trương, Thường trấn giữ địa đầu sông Gianh

Chu Viên đứng đầu ngành nghiêm túc

Biên tập ra Cương Mục Chánh Biên

Ghi rành sự kiện từng niên

Từ khi Nguyễn Ánh sinh tiền đến nay

Triều Tây Sơn trước đây chỉnh lý

Cho phát hành Sử Ký Tiền Biên

Mà Ngô Thời Nhiệm được xem

Là người chủ chốt chỉnh biên sách này

Ở phương Tây mấy tay người Pháp

Theo Đông cung đi gấp trở về

Chaigneau với lại Vannier

Được phong chánh đội sai đi hộ phòng

Đối các bậc văn phong học sĩ

Như La Sơn Phu Tử Đại Nhân

Nếu không cộng tác dự phần

Thì cho hưu trí an thân dưỡng già

Ong Chaigneau đem qua Toán thuật

Viết về môn tính xuất phương Tây

Để vua tham khảo nhân đây

“Minh chỉ thiên yếu” luận bày cân phân

QUYỂN HAI MƯỜI

Năm Kỷ Mùi(1791) Adran lâm nạn
Vua bèn phong tước nhận Quận Công
Mộ phần nằm ở bên hông
Cửa thành Gia Định tượng đồng ghi ân

Nguyễn Quang Toản bất thần đột kích(1801)
Ba vạn binh chí quyết trả thù
Theo sông Nhật Lệ tiến vô
Liên minh với bọn tàu Ô phá thành

Bọn hải tặc tung hoành cướp bóc
Nên trong dân có khúc hát ngâm :
“Lạy trời cho chóng gió nồm
Để cho chúc Nguyễn giông buồm thẳng ra”

Đúng vào lúc người ta oán hận
Bọn cầm quyền tán tận lương tâm
Tàu Ô đi kết làm thân
Làm cho ngao ngán lòng dân bấy giờ

GIA LONG HOÀNG ĐẾ (1802- 1820)

Hết tháng tư vào năm Nhâm Tuất(1802)
Giữa triều đình trước mặt muôn dân
Nguyễn Vương làm lễ đăng quang
Cáo cùng trời đất tại đàn Nam Giao

Đàn Nam Giao lễ đài chính giữa
Vái với trời đất nước Đại Nam
Gia Long niên hiệu đổi làm
Sáu điều ân điển vua ban cho đời

Vua Gia Long cử người đi sứ
Xin nhà Thanh tiến cử phong vương
Cờ trương chuẩn bị lên đường
Kéo quân Bắc tiến vượt giòng Linh Giang

Đất Hà Trung Tây Sơn đang giữ
Vua Gia Long bèn cử thủy binh
Với quân bộ chiến thành linh
Đột kích đánh phá chiếm thành Nghệ An

Trong mười ngày hành quân tốc thẳng
Phe Gia Long chiếm đặng nhiều nơi
Tây Sơn quân tướng rối bời
Tìm đường trốn tránh chạy dài thoát thân

Thành Thăng Long dần dần hỗn loạn(1802)
Đám tàn binh từng toán lang thang
Triều đình chẳng thấy bóng quan

Ở nơi phủ huyện hoang tàn trống trơn
 Lũ bại quân không ai chế ngự
 Chúng trở thành thú dữ hại dân
 Nghe tin quân Nguyễn đến gần
 Tướng, quan Cảnh Thịnh vội vàng chuồn ngay

Trong những ngày Tây Sơn di tản
 Cả kinh thành tán loạn khắp nơi
 Ngã lên Kinh Bắc đầy người
 Vắng hoe phố thị, một trời tang thương

Ngày Đinh Tỵ trên đường Thượng Trấn
 Vua Gia Long yết bản chiêu an
 Vỗ về yên ủi lòng dân
 Xử ngay những kẻ cướp đường lưu manh

Bùi thị Xuân vang danh nữ tướng
 Từng cỡi voi giữa chốn ba quân
 Điều binh rút đến Thạch Chương
 Bị quân Nguyễn Ánh đón đường bắt giam

Vũ văn Dũng chạy ngang Ngọc Xá
 Cùng ba người bộ hạ mang theo
 Bị dân chặn lại trói meo
 Khiêng về hành trại đánh hèo giam riêng

Nguyễn Quang Toản cùng em qua khỏi
 Vượt Nhị Hà gần tới Xương Giang

Mái cong chùa cổ Thọ Xương
 Dừng chân tạm trú tìm đường rút lui

Vua Gia Long lấy ngày đại thắng(1802)
 Để làm ngày quốc thống nước ta
 Kinh sư chiếu chỉ ban ra
 Chiêu an thần tử dĩ hòa muôn dân

Ở Thăng Long còn đang rầm rối
 Nguyễn văn Thành bỏ tới tận nơi
 Phân vùng mười trấn chia ngay
 Bộ Binh, Hình, Hộ đặt người trông coi

Trong tháng mười vào ngày Kỷ Hợi
 Xa giá về vừa tới tỉnh Thanh
 Lập đàn tế cáo uy linh
 Yết lãng Triệu Tổ sinh thành ra vua

Lễ hiến phù đem tù trảm quyết
 Ngày hôm sau sai giết bại quân
 Xiềng tay, trói ké, cùm chân
 Vua tôi Cảnh Thịnh chém dần từng tên

Triều Tây Sơn nắm quyền Mậu Tuất(1778)
 Đến năm Nhâm Tuất nước mất vào tay(1802)
 Gia Long kế tục lên thay
 Giang sơn thống nhất từ rày về sau

Năm Quý Hợi (1803) bắt đầu đúc pháo

Cho ra lò chín khẩu thần công
Sai người đắp lại Thăng Long
Lập đền Văn Miếu, tiền đồng làm ngay

Sửa Phú Xuân dùng tài Văn Yến
Đo đạc rồi nối điện rộng thêm
Vua thân vẽ kiểu đặt nền
Duyệt xem kiến trúc, đặt tên công trình

Động Thạch Bích, người Kinh rất ít
Lũ man di lại thích đánh nhau
Tả quân Văn Duyệt quỳ tâu
Cho quân đi đánh tóm thu đất này

Truyền Văn Phú ra ngay hải đảo
Cụm Hoàng sa cửa đả Sa Kỳ
Mộ dân ngoại tịch cho đi
Lập thành hải đội phòng khi cần dùng

Sứ nước Anh đem dâng cống vật(1803)
Xin thông thương Vua vẫn không cho
Xiêm La, Chân Lạp mang đồ
Sừng tê, sừng, quốc thư dâng ngài

Vua Trung Quốc cử ngay sứ giả(1804)
Sang nước ta phù tá tấn phong
Chiếu thư có đoạn ở trong
Ban cho quốc hiệu Việt Nam bấy giờ

Để chính danh, truyền cho đức ấn
Sáu bộ riêng khỏi lẫn vào nhau
Bắc Thành mời các sĩ phu
Đem điều lợi hại trước sau luận bàn

Quốc Tử Giám sắc ban thành lập
Cho học sinh được cấp tiền lương
Chương trình giáo dục tỏ tường
Sưu tầm sách vở hiện còn trong dân

Nguyễn Công Trứ đệ dâng mười chuyện(1803)
Trứ là người ở huyện Nghi Xuân
Một người văn võ đa năng
Giỏi nghề đánh giặc lại sành khẩn hoang

Người Chà Và nhiều nhưong quấy rối
Bị quân ta đánh đuổi chạy dài
Vào tháng tám rước quan tài
Của vua Chiêu Thống di hài về quê(1804)

Đúc Sách Vàng, xây nền xã tắc
Ở kinh thành sắp đặt nghi trang
Thái hòa thổ mộc sửa sang
Chọn ngày tháng tốt đăng quang thiết triều

Chọn niên hiệu Gia Long hoàng đế(1806)
Đánh chuông vàng chiếu chỉ các nơi
Tám điều ân xá thay trời
Định ngày sóc vọng quan mời vào cung

Sửa lại thuế hợp lòng dân chúng
 Cho lưu dân khỏi đóng ba năm
 Định ra phép thử lúa bằng
 Hai phần trăm lép trừ ngang chỗ này

Để hiểu rõ trong ngoài quan ải
 Đất nước mình của cải tài nguyên
 Sai Lê Quang Định làm nên
 Sách “Địa dư chí” trình lên cho Ngài

Sách mười quyển trình bày cặn kẽ
 Cảnh núi sông hiểm thế, cầu đường
 Thói quen, thổ sản, sơn quan
 Nguồn sông, cửa biển, mỏ than, mỏ đồng

Tiếp đến việc sắc phong Chân Lạp(1807)
 Nặc Ông Chân cống nạp mỗi năm
 Phong vua của đất Cao Man
 Vua ban chiếu chỉ cho làm Quốc Vương

Ở trong nước nhiều nương giặc cỏ
 Phái người đi phủ dụ hoàn lương
 Đặt quan coi giữ đê đường(1809)
 Thả ra định lệ thuế buôn thương thuyền

Vua nước Xiêm đem đồ triều cống(1811)
 Người Chân Lạp lại tưởng nước ta
 Kết giao với nước Xiêm La

Vội vàng sai sứ đi qua điều trần

Năm Nhâm Thân(1812) tình hình Chân Lạp
 Trong anh em tranh chấp lẫn nhau
 Nặc Chân dâng biểu khẩn cầu
 Vua sai Tả Tướng kéo vào Nam Vang

Mười ba ngàn quân binh thủy bộ
 Lê văn Duyệt tới xứ Cao Man
 Cho đắp thành mới Nam Vang
 Lô Yêm cho đặt trữ lương khi cần

Lại giao cho Nặc Chân tiền của
 Thêm mười ngàn斛 lúa để ăn
 Sau khi ổn định an dân
 Triệu hồi Tả Tướng đem quân trở về

Trước khi đi, bàn giao Phiên Chúa
 Lưu ngàn quân bảo hộ Cao Man
 Khiến dân Chân Lạp cùng làm
 Đào kênh Vĩnh Tế mở đường giao thông

Xuống chiếu ban đào sông An cựu(1814)
 Lại sai người đắp đập Hà Trung(1807)
 Kim Đồi cũng được khởi công(1810)
 Tam Khê vét rộng nổi thông thêm giòng(1817)

Cũng năm đó đào sông Bảo Định(1817)
 Từ Cù Úc cho đến Mỹ Tho

Mã Trường vua lại cấp cho
Theo trong bản vẽ đảo từ Phiên An

Cho thuyền buôn Ma cao và Pháp
Được ra vào tấp nập tự do
Riêng Ma cao, vua thưởng cho
Vi đem dâng bản địa đồ Hoàng Sa

Đội Hoàng Sa quan gia họ Phạm
Lập hải trình khảo thám chung quanh
Đến năm Bính Tý hoàn thành(1816)
Cử ngay hải đội coi riêng vùng này

Việc quốc gia giải bày sau trước
Bộ “Quốc triều thực lục” soạn ra(1815)
Sai Thích, Sàng, Toán bộ ba
Làm quan tu sửa để mà chỉnh biên

Dâng vua xem “Quốc triều luật lệ”
Làm nếp nề giúp dễ cho quen
Cần tra điều luật xét phân
Sách 22 quyển rất cần cho dân

“Duyên hải lục” đem dâng ngự lãm
Khảo sát nơi nông cạn xa gần
Men theo bờ biển Việt Nam
Trăm bốn ba (143) cửa hải quan rõ ràng
Đất nước ta dần dần thay đổi
Qua ngàn năm chìm nổi thịnh suy

Bây giờ cột mốc biên thù
Địa đồ hiệu đính , chỉnh qui rõ ràng

Nước Việt Nam thuộc Đông Nam Á
Vị trí ngay tại ngã tư đường
Phía đông thuộc Thái Bình Dương
Phía tây Miến Điện , Thái Lan , Miên , Lào

Ở phương bắc đường vào Trung Quốc
Ải Nam Quan cắm mốc phân ranh
Đông Nam nước biển vây quanh
Cà mau , Phú quốc thuộc miền cực nam

Miền Đông Bắc cao nguyên và núi
Những đường mòn giáp giới Trung Hoa
Cao nguyên Quản Bạ , Bắc Hà
Sông Hồng đổ xuống chảy qua Việt Trì

Hồ Thất Khê , Lạng Sơn núi đá
Những dãy đồi Cẩm Phả , Tiên Yên
Cát Bà vùng đảo thiên nhiên
Hạ Long nước phẳng đất liền chân mây

Miền Tây Bắc Lào Cai Châu Mộc
Núi Sa pa , rừng đất Cúc Phương
Điện Biên , sông Mã , Mường Hum
Hoàng Liên Sơn xuống tận vùng Nghệ An

Miền đồng bằng ở vùng châu thổ

Của sông Hồng rất đổi phì nhiêu
Sơn Tây , Hà Nội tiếp theo
Hưng Yên , Phả Lại đất nhiều ven sông

Dãy Trường Sơn nhìn từ phía bắc
Thoạt trông như một bức trường thành
Tạo ra về mặt địa hình
Vách sườn của dãy nét riêng mỗi vùng

Trường Sơn Đông dốc thì dựng đứng
Phía sườn Tây thoải xuống lưng chừng
Hoành Sơn đối hướng tây đông
Đèo Ngang một thoáng , Mũi Ròn ngoài khơi

Trường Sơn Nam chạy dài xuống tới
Đất cuối cùng là núi Chứa Chan
Cao Nguyên năm loại xếp tầng
Gia Lai ,Đắc Lắc trải dài về tây

Lang Biang, mặt quay ra biển
Vùng Di Linh đất chuyển địa hình
Ngã Ba biên Giới cao nguyên
Tạo thành khung cảnh thiên nhiên tuyệt vời

Các đồng bằng vành đai Trung Bộ
Là các vùng châu thổ Thanh Hoa
Vượt sườn núi đá dôi ra
Từ Thanh Nghệ Tĩnh chạy qua Quảng Bình

Từ Trị Thiên đến vùng Nam Ngãi
Từ Bình Định cho tới Khánh Hòa
Đồng bằng dàn trải bao la
Đến vùng Ninh Thuận , Kê Gà phía trong

Các núi lửa Miền Đông Nam bộ
Là cao nguyên đất đỏ hiện nay
Lộc Ninh , An Lộc phía tây
Chung quanh Long Khánh trải dài Trảng Bom

Hạ lưu sông Đồng Nai rất thoải
Dưới dạng đồi chạy mãi phía đông
Đan dày khe suối và sông
Tạo nên khí hậu vô cùng đặc trưng

Sông Cửu Long đồng bằng châu thổ
Đồng Tháp Mười là chỗ trũng sâu
Sông Tiền , sông Hậu cùng nhau
Mang phù sa lại bồi cao thành giong

Đất Vĩnh Long , Bến Tre , Sa Đéc
Vùng Gò Công, đất sét Trà Vinh
Cần Thơ , Phụng Hiệp , U Minh
Hàm Luông , Rạch Giá , Hà Tiên cuối cùng

Cả một vùng phì nhiêu trù phú
Lúa bạt ngàn cây trái xanh um
Ngoài xa hải đảo quanh vùng
Phú Quốc , Côn Đảo vòng cung bên ngoài

Gia Long sai Văn Thành tổng trấn
 Trở về kinh lãnh ấn trung quân
 Có con đậu bảng cử nhân
 Tên Thuyên là bậc văn nhân có tài

Thơ xướng họa vung tay quá trán

“Đồn rằng châu Ái lắm nhân tài
 Trống chiếu lòng riêng những đợi hoài
 Ngọc phát non kinh nào giấu mãi
 Ngựa kỳ, ngựa ký mấy người hay
 Lan sanh hang thắm hương ngàn dặm
 Phụng đậu gò cao tiếng khắp nơi
 Trong núi có ai là Tể tướng
 Ra tay giúp đỡ chuyển cơ đồ”

Câu thơ gửi bạn đọc chơi
 Nào ngờ thơ ấy đến nơi cung đình

Duyệt vốn ghét Văn Thành từ trước
 Nhân dịp này vớ được tau lên
 Xin vua buộc tội trước tiên
 Bắt Thành tỵ vận, đem Thuyên chém đầu

Đặng Trần Thường bị tau giấu thuế
 Lê Chất nay phát giác việc này
 Vua ra lệnh bắt liền tay
 An tuyên tội giảo giết ngay trong tù

Năm Kỷ Mão(1819) mới vừa tháng Chạp
 Vua Gia Long truyền khắp đại thần
 Đến bên giường ngự dụ rằng
 Thọ mang di chiếu mệnh chung gần kề

Xét Gia Long có bề hào kiệt
 Người dù xây được nghiệp tổ tiên
 Một tay thống nhất ba miền
 Quách thành gậy dựng một nền Nam Giao

Nhà Tôn miếu. Sông đào, đập đắp
 Sửa cơ đồ xã tắc an dân
 Nhưng mà lòng dạ tiểu nhân,
 Đào mồ Nguyễn Huệ, giết oan trung thần

QUYỂN HAI MƯƠI MỐT

MINH MẠNG HÒANG ĐẾ
 (1820- 1841)

Thái tử Đởm lên cầm nghiệp đế(1820)
 Năm Canh Thìn (1820) kế tiếp lên ngôi
 Đại Nam quốc hiệu đổi ngay
 Triều tên Minh Mạng từ nay bắt đầu

Vua thiết triều trước sau xét việc
 Vốn là người đoán quyết thông minh
 Châu phê ghi chú rất tinh
 Tính tình ham học sử kinh luận đàm

Vua là người quan tâm thi cử
 Cho dựng nền Quốc Tử Giám ngay
 Chiếu ban tuyển chọn tài hay
 Thi Đình, thi Hội định ngày mở ra

Nay truyền ra ba năm một khóa
 Ở Gia Định cho mở trường công
 Đặt quan đốc học để cùng
 Khuyến dân học tập ở vùng Trấn biên

Vua lại lập trường riêng ngoại ngữ
 Đặt chương trình dạy chữ La tinh
 Pháp văn học tập cho rành
 Chữ Chàm, chữ Thái học hành siêng năng

Thầy ngoại quốc dạy môn đàm thoại
 Cho các quan xuất ngoại học thêm
 Mở trường Thổ ngữ Cao nguyên
 Tuyên quang, Vĩnh Điện dạy riêng chữ này

Cho Xương, Thường sang Tây tiếp cận
 Đi bằng thuyền qua tận Lưu Ba

Đóng tàu theo kiểu người ta
 Trên sông chạy thử kiểm tra vận hành

Năm Canh Tý(1840) khánh thành ba chiếc
 Thiết kế theo lý thuyết bốc hơi
 Vận hành do nước đun sôi
 Thanh chuyển khởi động làm quay chân tàu

Làm ra máy dựa vào sức nước
 Quay trục xe , dòng nước chảy qua
 Gỗ rừng xẻ được cửa ra
 Chuyển về đem bán lợi ba bốn lần

Bớt sức dân góp phần khi trước
 Đỡ tốc công gánh nước về dùng
 Chế ra xe kéo vôi rỗng
 Để nhanh dập lửa dự phòng cháy to

Vua truyền cho Chaigneau kiểm soát
 Việc khai thác mỏ bạc Thái Nguyên
 Rồi sai kiểm định thêm xem
 Tính ra không lãi nên đem đấu thầu

Tôn Thất Lang xin tâu khai khẩn
 Ở Phú Yên trăm mẫu ruộng hoang
 Hải An, Giao Thủy có quan
 Chiêu dân khẩn đất khai quang một vùng

Sai bộ Công quan nha chuẩn bị

Ra Hoàng Sa làm lễ dựng bia
 Trồng cây bãi đỗ còn ghi
 Khoanh vùng mắc cạn thuyền bè tránh xa

Bãi Hoàng Sa nhiều cây rậm rạp
 Dưới nước xanh là cát óng vàng
 Cổ miếu nằm phía Tây Nam
 Giữa cồn có giếng nước nằm bên trong

Năm Bính Thân(1836) lệch giòng mắc cạn
 Thuyền nước Anh bị máng đá ngầm
 Vua sai ông Nguyễn Tri Phương
 Dem thuyền cứu hộ tìm đường đưa ra

Việc ngoại giao xem ra có vẻ
 Ít nhiệt tình theo lẽ tất nhiên
 Khước từ lễ vật người đem
 Khư khư giữ lấy ý riêng của mình

Với nước Anh mấy lần từ chối
 Nước Hoa Kỳ gửi tới quốc thư
 Vua quan tỏ ý nghi ngờ
 Tìm lời thoái thác chối từ người ta

Vua Louis phái qua Lãnh sự
 Cháu Chaigneau đi sứ Việt Nam
 Quốc thư lễ vật mang sang
 Nhưng vua từ chối giao bang nước này

Bougainville với hai thuyền chiến
 Đi vào nơi cửa biển sông Đà
 Quốc thư, phẩm vật mang qua
 Tính bề thông hiếu bị vua khước từ

Với Trung Hoa bấy giờ giao hiếu
 Vua thân hành lãnh chiếu thọ phong
 Lễ đài đặt tại Thăng Long
 Sứ Tàu mang ấn với cùng chiếu thơ

Muốn khôi phục cơ đồ triều trước
 Phan Bá Vành bắc chước dấy binh
 Thành Nam đột kích thình lình
 Giết quan Thủ ngự lấy thành như chơi

Nguyễn Công Trứ được sai dẹp loạn
 Đánh Bá Vành đến tận phía Tây
 Bắt Vành với bảy trăm người
 Sai quân báo tiếp chạy ngay về triều

Lê Duy Lương kéo theo bè đảng
 Chiếm ba châu cai quản một vùng
 Lại thêm bị giặc họ Nùng
 Văn Vân tên gọi xưng hùng một phương

Tại Tuyên Quang theo đường mật báo
 Biết Văn đang nường nấu trong rừng
 Lệnh cho đốt lửa khắp vùng
 Họ Nùng chết cháy ở trong trận này

Lê Văn Khôi, con nuôi Tả tướng
Giận gian thần dấy loạn Phiên An
Chiếm luôn sáu tỉnh miền Nam
Ước giao Phiên quốc ngấm ngàm âm mưu

Truyền đưa vào, đạo quân Gia Định
Bày kế hoạch để đánh giặc Khôi
Quan quân chưa kịp đến nơi
Thì Khôi đã chết trước đây mấy ngày

Lính bao vây quanh dinh nguyên soái
Khi triều đình chiếm lại Phiên An
Chém đầu dễ đến hai ngàn
Các quân phản loạn đang còn ở trong

Lính cho cùm Gia Tô đạo trưởng
Là cố Du đang vướng trong thành
Mặc dù ông cố thanh minh
Nhưng rồi vẫn bị hành hình như không

Lệnh bá dao được dùng xử tử
Lột da đầu , rồi bỏ làm tư
Thịt xương cắt xẻo từ từ
Tay chân chặt cụt còn dư thân mình

Cuộc hành hình vô cùng man rợ
Chém treo ngành chỉ có nước ta
Lãng trí xử giảo nghe qua

Thật là rùng rợn hình tra bấy giờ

Với cựa thần dấy mơ tới Ngụy
Như Tả quân Văn Duyệt thì cho
San bằng phá hủy mã mồ
Khắc bia buộc tội, tịch thu gia tài

Giặc ở trong, giặc ngoài biên trấn
Quân Thái Lan muốn tấn công ta
Nhân khi xảy việc can qua
Ngụy Khôi cầu cứu ấy là cơ may

Đường tiến quân qua đây nhiều lối
Dàn thủy binh thẳng tới Hà Tiên
Nam Vang quân bộ theo liền
Lại qua Cam Lộ thọc xiên cạnh sườn

Ngã Ai Lao theo đường Nghệ Tĩnh
Cướp phủ nha trong huyện Trấn Ninh
Giặc nhanh tay chiếm mấy thành
Quân ta lui giữ đầu ghềnh sông Giang

Sai các tướng binh dàn thế đánh
Trương Minh Giảng , Phúc Đĩnh, Nguyễn Xuân
Toàn quyền ra lệnh điều quân
Chết Tri nghe thấy vội vàng rút lui

Ở Ai Lao vua người Nam Chưởng
Muốn thông đồng với tướng Xiêm La

Liệu tình Chiêu Nội phải qua
Xin quân cứu viện nhờ ta giúp giùm

Người Chân Lạp phục tùng triều cống
Để dân họ được sống bình an
Thỉnh cầu quận chúa Ngọc Vân
Xin ta bảo hộ chặn đường quân Xiêm

Trương Minh Giảng cầm quyền bảo hộ
Lê Đại Cương sứ bộ trong quân
Đất người chiếm đoạt dần dần
Lấy luôn Chân Lạp thay bằng Trấn Tây

Thủy Chân Lạp giờ đây đâu nữa
Đày Ngọc Vân sang ở Phiên An
Ngậm ngùi đất nước Nam Vang
Quan quân ly tán điêu tàn quê hương

Nặc Ông Đôn tìm đường kháng chiến
Chống dân Nam xâm chiếm nước nhà
Cùng dân bản địa vạch ra
Dùng du kích chiến nhữ ta sa lầy

Cuộc viễn chinh gây đầy tổn thất
Làm người dân bị mất niềm tin
Chiến tranh giặc giã liên miên
Nhân dân cùng khổ lại thêm chết người

Lệnh vua sai kiểm tra dân số

Mỗi mười năm một hộ tăng thêm
Trăm ngàn dân được ghi tên
Tách từng nhân khẩu chép biên rõ ràng

Để dễ dàng điều hành việc nước
Vua đặt ngay Nội Các trong cung
Lập Cơ Mật Viện để cùng
Giúp vua bàn bạc ý chung mọi người

Chia nước ra ba mươi một tỉnh (31)
Cũng là tên đơn vị điều hành
Tổng đốc, Tuần phủ phân minh
Đặt thêm Bộ chính lập dinh quan phòng

Một công trình vô cùng tuyệt tác
Là Cửu đỉnh vừa được đúc xong
Nới thêm thành cũ ngoài cùng
Dựng lầu Ngũ Phụng, thiết trùng Ngọ Môn

Về văn Nôm dưới triều nhà Nguyễn
Có Nguyễn Du viết truyện Thúy Kiều
“Muôn nghìn người thấy cũng yêu
Xôn xao anh yến dập dìu trúc mai”

Nguyễn Huy Tự có tài thi phú
Truyện “Hoa Tiên” là thú ngâm nga
Riêng Phan Huy Chú làm ra
Lịch Triều Loại Chí thật là công phu